

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ELM DİLİNİN MƏCAZLAŞMASI PROBLEMİ (lingvistik mətnlərin materialları əsasında)

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günay Telman qızı Mirzəyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2023

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Aslan Məmmədli oğlu Məmmədli

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəмова

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aygün Şahnəzər qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dilçilik dünyaya dillərində təqdim olunan etnik dünyagörüşün xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Son dövrlərə qədər alimlər dilçiliyin əsas vəzifəsini dünyanın bütün dillərinin əsasını təşkil edən təbii dilin universal və ümumi sxem-quruluşunun kəşfində görürdülər. Konkret dilləri öyrənən dilçilər istənilən dilin dəyişilməz əsasını təşkil edən həmin quruluşu müəyyənləşdirmək üçün ümumi məqsəd naminə çalışırdılar. Burada fərqlər əhəmiyyətli deyildi, yəni dildən dilə dəyişməyən, vahid mozaika meydana gətirən məcburi əlaqələr və münasibətlər daha vacib idi. Sanki dillərin qarışdığı Babil dövründə bütün bəşəriyyətin danışdığı bu vahid dilin əsas sxemi dəyişilməz qaldı. Koqnitivizm dövrünün başlaması ilə dilçilərin maraqları ayrı-ayrı dillərdə qeydə alınan fərdi idrak proseslərinə və onların nəticələrinə yönəldi. Məlumdur ki, insan təfəkkürü assosiativ xarakter daşıyır və hər hansı bir semiotik sistemdə məhdud sayda işarə mövcud olur. Odur ki, kod quruluşu həmişə eyni semiotik dəyərlərin bir neçə dəfə istifadəsini ortaya qoyur. Dilçilikdə eyni işarəni ikinci dəfə istifadə edərkən və ilkin təyinat obyektinə ilə əlaqəsi olmayan tamamilə fərqli bir gerçəkliyə münasibətdə “ikinci dərəcəli ad” anlayışı ortaya çıxır. Beləliklə, adın ötürülməsi proqramlaşdırılır, bütün dil sistemini və insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. İkinci dərəcəli ad elm dilində xüsusi yer tutur. Elm dilində dil vasitələrindən qəti şəkildə və normativ istifadə edilir. Bu, neytral üslub və ikimənəvilikdən qaçmaq üçün davamlı və ardıcıl bir cəhd kimi xarakterizə olunur. Elm dilinin təhlili birmənəli olaraq onu göstərir ki, orada ikinci dərəcəli adın vahidindən kifayət qədər istifadə edilir. Linqvistik dildə metaforaların istifadəsi, onların diskursiv statusunun və praqmatik rolunun müəyyənləşdirilməsi xüsusi və ayrıca araşdırmanın obyektinə olmamışdır. Bu, tədqiqatın aktuallığını müəyyənləşdirir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, linqvistik dildə metafora ayrıca və xüsusi bir araşdırma obyektinə olmamışdır. Ümumiyyətlə, elm dili və ya ədəbi dilin elmi üslubu haqqında əsasən stilistik xarakter daşıyan tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tip araşdırmalar ədəbi dil tarixi çərçivə-

sində də baş tutmuşdur. Metafora həm də qədim dünyada öyrənmə obyektini olduğu uzun bir araşdırılma tarixinə malikdir.

Ötən əsrin ikinci yarısında J.Lakoff və M.Conson sosial düşüncəni müəyyənləşdirən və şüurun stereotiplərini əks etdirən konseptual metafora nəzəriyyəsi yaratdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, bəşər cəmiyyətinin həyatında və dünya dillərinin semantik sistemində metaforanın öyrənilməsi koqnitiv dilçiliyin xüsusi bir sahəsini təşkil edir və ümumilikdə koqnitivizmin inkişafı ilə paralel araşdırılır.

Özü-özlüyündə bu amil metaforanın ikinci dərəcəli ad vahidi kimi təbii dillərdə oynadığı rolun yüksək əhəmiyyətinin sübutu kimi qəbul edilə bilər. Elm dilindəki metafora, demək olar ki, öyrənilməmiş, söylənilən ayrı-ayrı fikirlər spesifik bir diskurs şəklində formalaşmamışdır. Çünki həm təhsil mexanizmi, həm də elm dilində metaforaların işlənmə xüsusiyyətləri qeyri-adi maraqlıdır.

Başqa sözlə, elm dilində metafora funksional-semantik olaraq ümumi ədəbi dildə olduğu kimi ikinci dərəcəli adların xüsusiyyətləri ilə də təmsil olunur. Digər bir məsələ müasir linqvistikanın dilində, linqvistik diskursda metaforanın rolu və əhəmiyyətidir. Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv məsələlərə, diskurs təhlilinə və müxtəlif diskursiv janrlarda metaforanın roluna həsr olunmuş F.Y.Veysəlov və A.Y.Məmmədovun əsərləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Rus dilçiliyində metafora V.V.Vinogradov, V.N.Telia, S.A. Askoldov, E.S.Kubryakova, həmçinin V.A.Maslova, Z.D.Popova və İ.A.Sterninin klassik əsərlərində tədqiqat obyektini olmuşdur. Anqlo-Amerika dilçiliyində metafora, L.Blumfeld, C.Bernard, D.Kasasanto, T.R.David və başqalarının əsərlərində də dərinlən araşdırılmışdır. Adları göstərilən alimlərin əsas məqsədi diskursun təşkilində metaforanın rolunu müəyyənləşdirmək olmuşdur.

Tədqiqatın obyektini və predmetini. Tədqiqatın obyektini müasir linqvistikanın dilidir.

Tədqiqatın predmetini linqvistik dildə metaforaların istifadəsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müasir dilçilik diskursunda ikinci dərəcəli adın vahidi kimi metaforaların rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələr həll edilmişdir:

1. Tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən edilmişdir;
2. Linqvistik terminlər lüğətləri üzrə zəruri leksikoqrafik material tərtib edilmişdir;
3. Linqvistik-nəzəri mətnlərə və ikinci dərəcəli ad vahidlərinə görə material toplanmışdır;
4. Toplanmış material təhlil olunmuşdur;
5. Tədqiqatın nəticələri təhlil edilərək qısa tezislər şəklində təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində həm ümumelmi metodlardan, həm də özəl dilçilik metodlarından istifadə edilmişdir. Birincilərə, məsələn, müqayisə, induksiya və deduksiya, eləcə də fərziyyə daxildir. İkincilərə – komponent analizi metodları, həmçinin distributiv metod aiddir.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Elmin, o cümlədən linqvistik dilin ikinci dərəcəli adlar baxımından dil istifadəsinin digər sahələrindən heç bir fərqi yoxdur. Elm dilində ikinci dərəcəli adlar olduqca təbii və müntəzəmdir;

2. Elm dilindəki metaforalar təkcə diskursun ifadə səviyyəsini arturmır, eyni zamanda birbaşa ünsiyyətin effektivliyinə xidmət göstərir. Başqa sözlə, elmi diskursdakı metafora adresatın diqqətini fenomenin əsas xüsusiyyətlərinə yönəltməyə kömək edir;

3. Dilçilik diskursunun quruluşunda metafora prioritet mövqe tutur;

4. Metafora təsirini bütün diskurslara yayır. Əgər metafora təbiətən ikinci dərəcəli adlar vasitəsilə ekspressivdirsə, deməli, bütün söylənilən fikirlər üçün eyni ekspressiv ton verir;

5. Koqnitiv dilçilik linqvistik diskursda metaforaların formalaşmasına yeni təkan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu araşdırmada ilk dəfə olaraq elmi linqvistik mətnlərin materialları əsasında metaforalar toplanaraq təhlil edilir, onların terminoloji mahiyyəti və fəaliyyət mexanizmi, elmi mətnin strukturundakı diskursiv dəyəri və rolu aşkar olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti elm dilində ikinci dərəcəli ad vahidlərinin öyrənilməsinin prinsiplərini aşkara çıxarmaq, linqvistik diskursda metaforaların modellərini və konkret növlərini müəyyənləşdirməkdir. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələrinin sistemləşdirilməsi əsasında hazırlanmış postulatlar nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu materiallar və əldə olunan nəticələr ikinci dərəcəli ad vahidlərinin elmi diskursda rolunun gələcəkdə öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən və dissertasiya materiallarından müasir tipli linqvistik terminlər lüğətlərinin tərtibində, eyni zamanda müxtəlif linqvistik fənlər üzrə ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında uğurla istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəticələri Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının iclaslarında, universitetlərarası, respublika və beynəlxalq konfranslarda keçirilən nəzəri seminar iclaslarında məruzə edilmişdir. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri 8 məqalə və bir çox tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 6 səhifə, I fəsil 32 səhifə, II fəsil 47 səhifə, III fəsil 38 səhifə, nəticə 3 səhifə. Dissertasiyanın ümumi işarə sayı 242 862 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsədi, vəzifələri, metodları müəyyən edilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim olunur.

Birinci fəsil müasir dilçilik nəzəriyyəsinə, xüsusən metafora nəzəriyyəsinə həsr edilmişdir, **“Metafora və müasir dilçilik nəzəriyyəsi”** adlanır. Fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci fəslin birinci yarım fəsli **“Müasir dilçiliyin prinsipləri və metodları”** adlanır. Qeyd olunur ki,

“müasir dilçilik” şərti və nisbi bir anlayışdır. Hər hansı bir elmin müasirliyi indiki dövrdə ortaya çıxan problemlərin və onların həllinə yönəlmiş işlərin sayı ilə deyil, problemlərin həlli ilə müəyyən edilir.

Əgər köhnə problemlər öz həllini tapmırsa, onlar yeni hesab olunur və aktual məsələlərdir. Məlumdur ki, bəzi alimlər klassik dilçiliyin bütün nailiyyətlərini elmdən əvvəlki dövrə aid edirlər və əslində elmi dilçiliyin komparativistikanın başlanğıcından, yəni avropalıların Sanskriti kəşf etdiyi andan yarandığını hesab edirlər. Bununla da dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqatının başlanğıcını qoymuş olurlar. Başqa sözlə, yalnız metod və məqsədlərin birliyi dünya dilçiliyinin ciddi bir elm kimi ilk mərhələsi haqqında danışımağa imkan verdi¹. Bu barədə yazan V.A.Zvegintsevin özü bunun həm ədalətli, həm də ədalətsiz olduğunu qeyd etmişdi. Ədalətlidir, ona görə ki, yalnız müqayisəli tədqiqatlarla dilçiliyin məqsəd və vəzifələri, bu elmin təbiəti və perspektivləri haqqında vahid bir anlayış meydana gəlmişdir. Ədalətsizdir, ona görə ki, qədim dilçilik hindular, ərəblər və türklərin qismində dillərin səs sisteminin, qrammatik quruluşunun və semantik sisteminin öyrənilməsində mühüm uğurlar əldə etmişdir. Beləliklə, müqayisəli-tarixi metod barədə fikirlərin ortaya çıxması dilçilik tarixində ilk mərhələ və ya ilk paradigma haqqında danışımağa imkan verdi.

Dünya linqvistik düşüncəsinin təkamülünün ikinci mərhələsi F.de Sössürün doktrinası idi. O, komparativistikanın məqsədlərindən əsaslı şəkildə uzaqlaşdı və bir dilin quruluşunu yaradan dil vahidlərinin münasibətlərinin ciddi və vahid sistemini öyrənmək vəzifəsini qarşıya qoydu. F.de Sössürə görə, struktur universal xarakter daşıyır və dildən dilə dəyişmir. Dilçiliyin vəzifəsi bütün dünya dillərinin əsasını qoyan, ideal sxem olan, skeleti meydana gətirən bu strukturun məzmununu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

XX əsrin əvvəllərində inqilabi səslənən F.de Sössürün fikirləri dil və nitq, dil və nitq hadisələri arasında ciddi bir fərqi qoyulmasına əsaslanırdı². Bəzən eyni fikirlərin I.A.Boduen de Kurtene tərəfin-

¹Звегинцев, В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. /В.А.Звегинцев. – Москва: Учпедгиз. – ч.I. – 1960. – с. 5.

²Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию./Ф.Соссюр. – Москва: Прогресс.– 1977.

dən də ifadə edildiyi dilə gətirilirdi. Belə ki, onun tələbələrindən biri, akademik L.V.Şerba F.De Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” adlı kitabında səslənən yeni fikirlərin İ.A.Boduen de Kurtenenin mühazirələrindən bildiyini söyləmişdi. Bundan əlavə, L.V.Şerba dil və nitq arasında ardıcıl və ciddi bir fərq qoyulmasının əleyhinə idi³.

Adətən, koqnitiv adlandırılan dilçilik tarixindəki üçüncü paradigmanın hazırda formalaşma mərhələsində olduğu vurğulanır. Dilçilikdə yeni bir mərhələnin mərkəzində obyektiv gerçəkliyin konseptualizasiya və təsnifatında son dərəcə mühüm rol oynayan təbii dillər olduğu fikri dayanır. Dil idrak prosesində etnik təcrübənin ümumiləşdirilməsinə xidmət edir. Koqnitiv dilçilik dilin etnik təfəkkür və psixologiya izlərini saxlamasından qaynaqlanır, buna görə də dünya dilləri idrak aspektində, yəni milli, zehni və mədəni özünəməxsusluğu müəyyənləşdirmək baxımından öyrənilməlidir⁴.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Müasir linqvonəzəri diskursda metafora”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, uzun tarixi müddətdə metaforanın məntiqi və epistemoloji məzmunu nəinki dilşünasları, eləcə də filosoflar, mədəniyyətşünaslar, etnoqraflar, ədəbiyyatşünaslar və ümumilikdə müxtəlif bilik sahələrində çalışan mütəxəssislərin müzakirə mövzusu olmuşdur. Metafora parlaqlığı və təyinat dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb etməyə bilməz. Aristotelin metaforaya dair əsaslandırması mövcuddur. O, “Poetika”da bunları deyir: *“Hər ad ya ümumdür, ya nadirdir, ya məcazidir, ya zahiri bəzəyə çox əhəmiyyət verir, ya uydurulmuş, ya uzadılmış, ya qısaldılmış və ya dəyişdirilmişdir”*⁵. O, metaforanı bu şəkildə müəyyənləşdirir: *“Məcəzi söz (metafora) cinsdən növlərə, ya da növlərdən cinsə, ya da növdən növlərə və ya bənzətmə ilə köçürülən qeyri-adi bir addır”*⁶.

Metafora indiki dövrdə alimlərin diqqət mərkəzinə çevrilir. Əlbəttə ki, bu əlamət növü ilə bağlı mövcud baxışlar arasında D.Lakoff

³Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность./ Л.В.Щерба. – Л.: Наука, – 1974. – с. 141.

⁴Кубрякова, Е.С. В поисках сущности языка. Когнитивные исследования./ Е.С.Кубрякова. – Москва: Знак, – 2012.

⁵Аристотель. Поэтика // Аристотель. Сочинения в четырех томах./ Аристотел. – Москва: Мысль, – то.4. – 1984.– 669 с.

⁶ Там же.

və M.Consonun⁷, konseptual metafora nəzəriyyəsi önə çəkilir, lakin prinsipcə müasir dilçilik diskursu metaforanın diqqət mərkəzində olduğunu göstərir. Müxtəlif səviyyələrdə metaforik məcazın problemi dilçiliyin klassikləri tərəfindən nəzərdən keçirilir.

Metaforanın funksional-semantik cəhətləri S.Balli, E.Envenista, L.Blumfeld, İ.A.Baduen de Kurtene, Y.L.Vaysberq, A.Vejbitskaya üçün də maraqlıdır. Akademik V.V.Vinogradov həmişə rus dilində məcazi ifadələrə xüsusi diqqət yetirmişdir. Sözün leksik mənaları, eləcə də frazeoloji konsepsiya nəzəriyyəsi geniş populyarlıq qazandı. Bu əsərlər onun leksikologiya və leksikoqrafiya sahəsindəki əsərlərinin toplusunda yerləşdirilmişdir⁸. Son illərdə Amerika və İngilis dilçilərinin bir çox işləri metaforaya həsr olunmuşdur⁹.

Metaforanın formalaşma mexanizmi, fikrimizcə, S.İ.Kartsevskinin “linqvistik işarənin asimmetrik dualizmi” adlandırdığı dilin işarə sisteminin təkamülünün universal qanununa əsaslanır¹⁰. Əslində bir işarənin asimmetrik dualizmi prinsipi “Ümumi dilçilik kursu”nun işarə nəzəriyyəsinə əsaslanır. F.de Sössürə görə bir işarə səs və anlayışlar kompleksinin akustik görüntüsünün üzvi birliydirsə, onda S.İ.Kartsevski işarə komponentlərinin nisbi müstəqilliyini nəzərdə tuturdu. F.de Sössür qeyd etmişdir: *“Dil işarəsi əşyanı və onun adını deyil, anlayış və akustik obrazı birləşdirir. Sonuncu səsin material*

⁷Lakoff, G., Johnson, M., Metaphors we live by. – Chicago University Press, – 2003.

⁸Виноградов, В.В. Избранные труды. Лексикология. Лексикография./ В.В.Виноградов. – Москва: Наука, – 1977.

⁹См.: Bernard, J.H. Making Sense of Metaphors: Visuality, Aurality, and the Reconfiguration of American Legal Discourse, Cardozo Law Review. – NY: Copyright (c) Yeshiva University, – vol. 16.– 1994; Casasanto, D. When is a linguistic metaphor a conceptual metaphor? In: Evans, Vivyan-Pourcel, Stephanie (eds.): New directions in cognitive linguistics. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, – 2009; Hart, C. Moving beyond metaphor in the cognitive linguistics approach to CDA: Construal Operations in immigrations Discourse. Critical Discourse Studies.– Amsterdam: John Benjamins, – 2011.– pp. 71-92.идр.

¹⁰Карцевский, С.И. Обасимметричномдуализмелингвистическогознака // С.И.Карцевский. Излингвистического наследия. – Москва: Языки славянской культуры, – 2004. – с. 239-245.

səslənməsi, surf fiziki bir şey deyil, onun psixi bir izidir”¹¹. Məhz onun işarə nəzəriyyəsi anı son dərəcə əhəmiyyətlidir, belə ki, o, ilk dixotomiyanın mahiyyətini – dilin tamamilə psixi bir hadisə kimi və psixofiziki hadisə olan nitq arasındakı fərqlərini birbaşa nümayiş etdirdi. Beləliklə, F.de Sössür dərhal insanın və etnosların daxili assosiasiyaları sistemində dil əlamətlərini cəmləşdirdi. Dil tamamilə psixi bir fenomendir, prinsipcə tamamilə virtual bir hadisədir, etnik mənəviyyət, milli zehniyyət və ya dünyanın dil mənzərəsini təşkil edən birliklər məkanında baş verir. S.İ.Kartsevski işarələyən və işarələnmişlərin nisbi müstəqilliyindən, yəni forma, akustik görüntü və məzmun, anlayışlar haqqında danışır. Düşüncə assosiativ xarakter daşdığından, ifadə olunan assosiasiyalara əsaslanaraq obyektədən obyektə ötürülmə qabiliyyətinə malikdir. Aydın ki, məcazların ən çox yayılmış tipləri metonimik modellərdir. Metafora metonimiya kimi işarənin asimmetriyası prinsipinə də tam cavab verir, lakin məcazlıq burada daha mürəkkəb intellektual məzmunla xarakterizə olunur.

Dissertasiyanın ikinci fəslü **“Müasir dilçilik lüğətlərində metafora”** adlanır. Fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarımfəslü **“Keçmişin lingvistik lüğətlərində metafora”** adlanır. Keçmişin lingvistik lüğətlərindən xüsusilə O.S.Axmanovanın **“Dilçilik terminləri lüğəti”**nə diqqət yetirmək lazımdır. İndi bu lüğət çoxları üçün köhnəlmiş kimi görünür, lakin iki şəraiti nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, 1966-cı ildə çap edilmiş lüğət, əsrin sonlarına aid metadili əks etdirə bilməz, bu da köhnəlmiş demək deyil. İkincisi, o, zamanın gerçəkliyi, fikir və konsepsiyaları üçün aktuallığın təsviri baxımından köhnəlməmişdir. Məsələn, **“ətraf mühit”** kimi bir anlayışa müraciət etsək, 1966-cı il və XXI əsrin lüğətlərində heç bir fərq görməyəcəyik. Mahiyyətə ondan ibarətdir ki, konsepsiyanın özü və uyğun dilçilik termini dəyişməmişdir. Digər tərəfdən, *freym, domen, koqnitiv inqilab və ya koqnitiv dönüş* kimi terminlərin O.S.Axmanovanın lüğətində əks olunmaması aydındır, bu da köhnəlmə əlamətinin sübutu deyil. Bu terminlər o zaman sadəcə mövcud deyildi.

¹¹Сосюр, Ф.де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, – 1977.– с. 99.

Dissertasiyanın bu yarım-fəslində O.S.Axmanovanın Dilçilik nəzəriyyəsinin fundamental terminləri ilə bağlı məqalələri təhlil edilir. Sistem-struktur paradigmasının ən sərt istiqaməti kimi strukturalizm bu yeni istiqamətin təməl ideyalarını tam şəkildə təqdim etmək üçün hazırlanmış özünəməxsus metaforaları yaratmışdır. Metafora bu istiqamətin ən vacib terminidir, o həm də adın özü üçün əsas termdir. Söhbət *struktur* terminindən gedir. Dil bütün hissələrin bir-birinə bağlı olduğu, fəaliyyətinin əsasını təşkil edən semiotik bir sistemdir.

Struktur termini özünün etimoloji mənası ilə əlaqədar olaraq, bəzi quruluşlara diqqətimizi yönəldir. Bu termini istifadə edərkən hər dəfə yenilənən metaforik obraz danışanın fikirlərindən müstəqildir. “Struktur” sözü şüuraltı olaraq, ancaq quruculuq, təməl, bərkitmə, bina, dam işləri ilə müqayisə mexanizmi işləyir. O.S.Axmanovanın lüğətində *struktur* termini iki mənada verilmişdir.

Birinci mənə onun mücərrədliliyini, beləliklə konkret təsəvvürlərdən təcrid olmasını vurğulayır. Burada oxuyuruq: “*Bir dilin səs, fonoloji, morfoloji və morfonoloji tərkibinin invariant xüsusiyyətlərinin (xassələrinin) bir-birlərinə münasibətləri baxımından ümumiləşdirilmiş ifadəsi*”¹². Buradan belə çıxır ki, struktur bütün dili, bütün dil elementlərini əhatə etmir. Başqa sözlə, struktur, bu tərifi görə, daha yüksək səviyyəli vahidlərin yaradılması üçün istifadə olunanla, eyni zamanda dilin xüsusi vahidlərində birbaşa özünü göstərən kombinatorika baxımından bu vahidlərin nisbəti ilə əlaqədardır. Struktur elementləri göstərilmişdir, bunlar səs, fonoloji, morfoloji və morfonoloji cisimlərin xüsusiyyətləri, yəni yalnız tikinti materialıdır. Doğrudur, O.S.Axmanova, nöqtəli vergüldən sonra dərhal ilkin mənə ilə terminin başqa bir anlayışını verir. Bu ikinci tərif, yəqin ki, tərtibçi tərəfindən tamamilə fərqli olduğu kimi qəbul edilmir, buna görə o, başqa cür deyil, mənə inkişafı kimi verilir. O.S.Axmanova göstərir ki, struktur “*dilin semiotik bir sistem kimi elementlərinin çoxalma azadlığını məhdudlaşdıran daxili quruluşudur, bu isə həmin elementlərin istifadəsinin qeyri-bərabər tezliyində və uyğunluğunun məhdudluğunda özünü büruzə verir*”. Məhz bu mənaya müxtəlif dil mətnlə-

¹²Axmanova, O.C. Словарь лингвистических терминов. / O.C.Axmanova.— Москва: Советская энциклопедия, — 1966.— с. 458.

rində daha çox rast gəlinir¹³. Bir vaxtlar E.Benvenist qeyd etmişdir ki, “*bu termin ilk növbədə sonradan müəyyən olunmuş fakt əsasında ortaya çıxan dil sisteminin quruluşunu bildirir. Dil isə həmişə yalnız az sayda əsas elementi ehtiva edir, lakin çox sayda olmayan bu elementlər çox sayda birləşə bilər. Bu birləşmələr vasitəsi ilə elementləri tapırıq*”¹⁴. E.Benvenist mümkün birləşmələrin sayının çox olduğunu iddia edir, ancaq onların dildə yalnız kiçik bir hissəsi istifadə olunur. Buna görə dilin semiotik sistem kimi ən vacib xüsusiyyəti xüsusi konfigurasiyaları yaradan məhdudiyətdir. Bu konfigurasiyalar dildən dilə dəyişir. E.Benvenistə görə, məhz bu xüsusi konfigurasiyalar struktur adlanır¹⁵.

Metaforik *struktur* termini “sistem” assosiativ işarəsinə əsaslanır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, bu assosiativ atribut “qayda”, “yerləşmə”, “ardıcılıq”, “vasitəsizlik”, “vasitəçilik” kimi fərqlənən müəyyən sayda semantik amillərlə birbaşa əlaqəlidir və s. O.S.Axmanovanın Lügətində terminin strukturunun ikinci mənası sözün etimologiyasına uyğun olaraq tam müəyyən edilmişdir: «*Quruluşla eynidir. Cümlənin strukturu*”¹⁶. Beləliklə, hər iki mənada *struktur* termini bir məcazdır, lakin ikinci mənada etimonla həqiqi mənə arandakı əlaqəni izləməyə imkan verən sadə semantik quruluşa malikdir. Bu mənada “struktur” sözü hər hansı bir gerçəklik obyektinə tətbiq olunur. Birinci mənada termin bu vəziyyətdə dilin – obyektin təşkili ilə bağlı kompleks anlayışı əks etdirir. İkinci mənada metafora vizual şəkildə, məsələn, xəttlilik cümlələrin strukturu ilə izlənilə bilər. Birinci mənada, “quruluş” vizual olaraq göstərilmiş, əksinə intellektual səy nəzərdə tutulur.

“Praqa məktəbinin Dilçilik lüğəti”ndəki *struktur* termininin təsviri, ilk növbədə Praqa strukturistlərinin anlayışını əks etdirir. Əvvəla, Lüğətdə *struktur* termini barədə məqalə yoxdur və müvafiq məqalə

¹³ Там же.

¹⁴ Бенвенист, Э. Общая лингвистика. / Э.Бенвенист. – Москва: Прогресс, – 1974.– с. 23.

¹⁵ Там же.– с. 24.

¹⁶ Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. / О.С.Ахманова.– Москва: Советская энциклопедия, – 1966.– с. 458.

“Dildə struktur və sistem”¹⁷ adlanır. Məqalədə dil strukturu dedikdə “söz-cümlə” əlaqəsinə söykənən “faktların bütövlüyü”nü başa düşmək lazımdır. Bu, cümlələrin ümumi təşkilatıdır¹⁸. Bununla birlikdə, dərhal strukturun dilin qrammatik təşkili ilə əlaqəli olduğu bildirilir. Bu punktda terminlərin üzvi əlaqəsi struktur və sistem nəzərə çarpır. “Bütövlükdə dilin qrammatik quruluşu bir sıra özəl sistemlərdə özünü göstərir”¹⁹. Müəllif xüsusi sistemlər dedikdə feil sistemini, hallanma sistemini, fonoloji sistemi başa düşür. *Struktur* termini “*həmin dilin qrammatik quruluşunun global xüsusiyyətlərinə*” deyilir²⁰. Y. Vaxekin lüğətində “Struktur və system” məqaləsində *struktur* termininin məzmununu açıqlayan bir tərif verilmir. O. S. Axmanovanın Lüğətinin təhlili göstərir ki, söz-terminlərin əksəriyyəti bu gün belə qəbul olunmayan etimoloji məcazlardır. Bu, linqvistika dilinin əvvəlcə metaforik olduğunu göstərir. O, yaranma tarixində metaforik bir sistem olaraq meydana gəlmişdir. Başqa sözlə, kommunikativ niyyətin məzmununu təqdim etmək üçün linqvistik diskursun adresatı ardıcıl olaraq hadisənin məcazi, metaforik təyinatına müraciət edirdi.

Beləliklə, ən çox yayılmış və tanınmış terminlər təbiətdə metaforik xarakterə malikdir. obrazlılığın burada heç bir estetik məqsəd güdmədiyini, yalnız kommunikativ hədəflərə çatmağını nəzərə almalıyıq.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Müasir lüğətlərdə dil metaforası”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, müasir lüğətlərdə həm ənənəvi dil terminologiyası, həm də müasir terminologiya var. *Müasir* dedikdə əsasən formalaşması hələ başa çatmamış koqnitiv dilçiliyin terminologiyasını başa düşmək lazımdır. Ənənəvi dilçilik kimi, koqnitiv dilçilik də müəyyən obrazlara əsaslanan terminlərə əsaslanır. Bu obrazlar, bir qayda olaraq, böyük elmi və kommunikativ əhəmiyyətə malikdir, çünki onlar əslində terminin məzmununa aydınlıq gətirirlər.

Müvafiq məzmunu neytral sözlər və ifadələrlə vurğulamağa çalışırıqsa, bir qayda olaraq, onlar qeyri-müəyyən qalır. Metafora,

¹⁷Вахек, Й. Лингвистический словарь Пражской школы./ Й.Вахек. – Москва: Прогресс, – 1964.– с.218.

¹⁸ Там же.– с. 218.

¹⁹ Там же.– с. 218-219.

²⁰Вахек, Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – Москва: Прогресс, – 1964.– с.219.

bununla yanaşı, tanınmış bir fenomen ilə müqayisə əsasında obyektə təsəvvür etməyə imkan verir. Bu mexanizm həmişə işləyir və həmişə uğurlu olur. Başqa bir məsələ - metaforanı mütləqləşdirmək qəbul edilməzdir, həmişə bunun idrak vasitəsi olduğunu unutmamalıyıq. Məsələn, mübahisə, diskussiya və müharibə arasında assosiativ bir körpü quran tanınmış metaforalarda *mən onu darmadağın etdim, o, həmişə gözlənilmədən hücum edir və amansızcasına vurur* kimi ifadələri sözün hərfi mənasında başa düşmək qəbul edilməzdir. Metaforanın sərhədləri aydın şəkildə tanınmalıdır, metafora yalnız obyektin qabarıq təmsil olunması üçün bir vasitədir.

Müasir koqnitiv dilçiliyin ən vacib metaforası *dünya mənzərəsi* və ya *dünyanın dil mənzərəsi* terminidir. *Dünyanın dil mənzərəsi* ilə bağlı məqalədə V.D.Stariçonok aşağıdakıları yazır: “*tarixən bir dil kollektivinin şüurunda formalaşan və bir insanın ətrafındakı gerçəklik haqqında onun dilində əks olunan obrazlar və təsvirlər sistemi, gerçəkliyin konseptuallaşdırma yolu, dildə təmsil olunan gerçəkliyin təyin edilməsidir*”²¹. Müasir dilçilikdə *dünyanın dil mənzərəsi* adlandırılan bu mental hadisənin məntiqi-predmet əsası “bizim” dünyamızın formalaşmasının və bu dünyaya baxışımızın spesifikliyidir. Bunu bir çox nümunə ilə izah etmək olar. Bu, insanların dünyanı fərqli gördüklərini, əşyaları və hadisələri fərqli qiymətləndirməsinə əsaslanaraq şeylərə fərqli münasibət göstərdiklərini göstərir. Yəqin ki, mentalitetdəki müxtəlifliyə səbəb olan bu fərqlərdir. Dünyanın dil mənzərəsi o deməkdir ki, dünya haqqında bizim biliklərimiz bir dildə oturur, bu bilikləri təmsil edən başqa bir yer yoxdur. Koqnitiv dilçilik problemlərini aktuallaşdıran problemin məhz bu tərəfidir. Dünyanın mənzərəsi dəqiq olaraq semiotik konvensiyaların arxasında duran bizə məlum olan reallıqlar sistemidir. Dünyanın mənzərəsindəki fərqlərin bütün mədəniyyət hadisələri üçün vacib olduğunu əminliklə söyləmək olar. Başqa bir məsələ ekvivalent sözlərin onları nümayiş etdirməməsidir. Və burada ayrı-ayrı sözlərin xarici aləmin həqiqətləri barədə heç nə söyləmədiyi fikrində olan Y.L.Vaysberqi bir daha xa-

²¹Стариченок, В.Д. Большой лингвистический словарь. / В.Д.Стариченок. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – с. 722.

tırlatmaq yerinə düşərdü. Sözlər yalnız semantik sahələrin tərkibində, fraqmentlər, ortaqlıq birliyin hissələri kimi əhəmiyyət daşıyır.

Maraqlıdır ki, T.V.Matveyevanın “Dilçilik terminlərinin tam lüğəti”ndə *dünyanın dil mənzərəsi termini* yoxdur, lakin *dünyanın mənzərəsi* termini verilir²². Burada qeyd olunur ki, “*elmi metafora kimi ortaya çıxan dünyanın mənzərəsi termini konseptual ciddiliklə fərqlənir, ancaq fenomenin miqyasını vurğulayan ümumiləşdirmə olaraq tələb olunur*”²³. Qeyd etmək lazımdır ki, T.V.Matveyevanın bu qeydi kifayət qədər ədalətlidir, bunu lüğətlər və dil mətnlərini təhlil etməklə görmək olar.

Koqnitiv dilçilik üçün ən vacib metafora *freym* terminidir. *Freym* “çərçivə” mənasını verən ingilis mənşəli termindir. Əslində ingilis dilində bu söz bir çox mənaya malikdir, məsələn, skelet, karkas, gövdə, çərçivə, struktur və s. İnformatika və dilçilikdə *freym* müxtəlif intellektual obyektlərin struktur vahidi deməkdir. Koqnitiv dilçilik üçün o, hədd, məna hüdudları ilə əlaqəli olduğu üçün olduqca əlverişli olduğu ortaya çıxır. T.V.Matveyevanın Lüğətində mötərizədə bu terminin sxem, ssenari, koqnitiv modeli kimi tərcümələrini verilir²⁴. Dilçilik ədəbiyyatında “freym” anlayışı çox vaxt “konsept” anlayışı ilə qarışdırılır. Konseptlər, bildiyimiz kimi, koqnitiv dilçiliyin əsas konseptual kateqoriyasıdır.

Konseptlər sözün leksik mənalərindən necə fərqləndikləri müəyyən bir fenomen haqqında fikirlər sistemini əks etdirir. T.V.Matveyeva buna işarə edir: “*Bu, konseptin və vəziyyətin bir təsviridir, həmçinin mental hadisələrin dil şüurunda mövcud olma yoludur*”²⁵. *Konsept* və *freym* termin və anlayışlarının şərtləri, çərçivələri təbii olaraq bir-birinə uyğundur, lakin qarışdırıla bilməz. Əgər konsept fenomen, məsələn, bir həkim, müəllim, satıcı, avtobus sürücüsünün obrazıdırsa, *freym* tipik bir vəziyyət haqqında məlumatdır.

²²Матвеева, Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. / Т.В.Матвеева.– Ростов-на-Дону: Феникс, – 2010.– с. 140.

²³ Там же. – с.517

²⁴ Там же. – с. 517.

²⁵ Там же.– с. 517.

Dissertasiyanın bu yarımfəslində *yuva, domen, giriş, bölmə, emal, semantik şəbəkə, ailə oxşarlığı* və s. kimi terminlərin təsviri də müzakirə olunur, həm terminlər, həm də lüğət tərifləri qiymətləndirilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Linqvistik diskursda metafora**” adlanır və iki yarımfəsilədən hissədən ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci yarımfəslı “**Keçmişin dil ədəbiyyatında metafora**” adlanır. Metaforadan istifadə baxımından müxtəlif alimlərin dili fərqlidir, bu isə başa düşüləndir. Fakt budur ki, linqvistik mətn fərdi yaradıcılıq məhsuludur, bədii əsərdir.

Bədii əsərdə onun tərifindən aydın olduđu kimi bədiilik səviyyəsi daha yüksəkdir. Bu isə bədiiliyin elmi diskursda mövcud olduğunu başa düşməyə imkan verir, sadəcə burada onun səviyyəsi daha aşağıdır. Həm də terminlərin lüğətlərində metaforanı öyrənmək bir də ona görə lazımdır ki, onlar alimlərin fərdi üslubunun xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət vermirlər, ancaq elmdə sabit və qəbul edilmiş əlamətləri düzəldirlər.

Metafora hər zaman linqvistik diskursda özünəməxsus yer tutmuş, həmişə böyük və gənc alimlərin dilini xarakterizə etmişdir. Lakin dilçilik tarixində dilini obrazsız təsəvvür etmək mümkün olmayan alimlər də olmuşlar. Metaforalar onların əsərlərinin dilinə xüsusi bir cazibə, canlılıq və anlaşılıqlıq qazandırdı. Dili hərtərəfli məcazlı olan belə görkəmli alimlərdən biri də Aleksandr Aleksandroviç Reformatskidir.

Onun yaradıcılığında “Vətən fonologiyası tarixindən” kitabı xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, fonem haqqında nəzəriyyələr rus alimlərinı iki bərişməz düşərgəyə – Moskva və Leninqrad fonoloji məktəblərinə bölmüşdür. Demək olar ki, bütün XX əsr ərzində məktəblərin mövqelərini aydınlaşdıran, bir çox məsələlərin anlaşılmasına aydınlıq gətirən, lakin alimləri ortaq məxrəcə gətirə bilməyən müzakirələr aparılmışdır.

A.A.Reformatskinin kitabı 1970-ci ildə çap olunmuşdur və ilk növbədə alimin özünün qarşısında duran suallara cavab vermək ehtiyacını kəskin hiss etdirmişdir. Kitab çox emosional bir dildə yazılıb, əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir.

“Ön söz”də A.A.Reformatski yazır: *“Hələ tələbə olduğum müddətdə poeziyaya olan həvəsimlə yanaşı dilçiliyə də aşıq olmağa başladım. Bu sevgi fonem məsələsi ilə başladı. Bu, məni Boduen de Kur-*

tenenin əsərlərini oxumağa sövq etdi”²⁶. Bu fraqmentdə hər hansı bir elmi cəhət yoxdur, lakin buna baxmayaraq məhəbbətdən bəhs edən elmi kitabda bu müqəddimə qətidir. Təsadüfi deyil ki, A.A.Reformatskinin bu sözü işlədir və hətta onu təkrar edir: “*aşiq olmağa başladım ... bu sevgi başladı*”.

Rus dilində ifadənin mənasına, kontekstinə və emosional quruluşuna görə tam uyğun gələn gözəl *şövq* (увлеченность) sözü var. Lakin buna baxmayaraq, alim məhəbbət haqqında konkret danışmağı zəruri sayır. Göründüyü qədər qəribə olsa da, bu seçim maksimum dəqiqlik istəyi ilə xarakterizə olunan elmi üslubun özünəməxsusluğunu göstərir. Məhz dəqiqlik A.A.Reformatskini *şövq* deyil, *sevgi* sözünü işlətməyə məcbur edir. Seçimin üslubun təmtəraqlılığına görə olmadığını başa düşürük. A.A.Reformatski düzgün başa düşülməsini istəyir, o sadəcə məftun olmamışdır, aşiq olmuşdu.

A.A.Reformatskinin dili aşağıdakı ifadə ilə xarakterizə olunur: “*İkincisi, elm təkə perspektiv istəkləri deyil, həm də varisliyi, retrospektiv bilikləri tələb edən ayıq bir düşüncədir*”²⁷. *Ayıq* sözü ümumi bir dil məcazıdır. Məsələn, “*hərəkətlərində, mülahizələrində ağılın, sağlam düşüncənin tələblərinə söykənən, xəyalpərəstliyə yad*”²⁸.

A.A.Reformatskidə bu metafora kifayət qədər dərin bir məna və geniş presuppozisiyaya malikdir. Fonemə dair müzakirələrin son dərəcə emosiyalarla zəngin olması burada açıq olmayan şəkildə vurğulanır. *Ayıq* burada “*xəyalpərəstliyə yad*” deyil, “*sakit, emosiyasız*” deməkdir. Bu kontekstdə *istək* sözü proqnozlaşdırmaq deyil, *perspektiv istəkləri* deməkdir.

Rus dil şüuru üçün *istək* sözü ümumiyyətlə çox rəngarəngdir, bunun üçün standart kontekst xalq-poetik kontekstidir (müqayisə et: *xalqın istəkləri*). Dörd cilddə olan akademik lüğətdə rus dilində *istək* sözünün köhnəlmiş və stilistik cəhətdən yüksək olduğu qeyd olunur²⁹. Belə bir sözün elmi kitabda istifadəsi, hətta A.A.Reformatski-

²⁶Реформатский, А.А. Из истории отечественной фонологии. / А.А.Реформатский. – Москва: Наука, – 1970.– с. 4.

²⁷ Там же.– с. 4.

²⁸Словарь русского языка:[в 4-х томах]. – Москва: Русский язык, – т.4. – 1984.– с. 403.

²⁹Словарь русского языка:[в 4-х томах]. – т.4.– с. 657.

nin əsərində də diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, bu sözə müraciət etmək heç də təsadüfi deyildir, elmi axtarışların intensivliyini, nəticələrə ən yüksək marağın olduğunu vurğulayır, A.A.Reformatski və həmkarları bununla yaşayırdılar. Onlar üçün bu təkcə elmi fəaliyyət deyil, həm də həyat özü idi.

A.A.Reformatski kontekstində *axtaran* sözünə obrazlılıq və metaforiklik xarakterikdir. Bu, sadə bir cümlə kimi görünür, lakin məzmunu çox zəngindir. O, kitabın yazılmasının tərəfdarı kimi üçüncü bir dəlil gətirərək yazır: “*Üçüncüsü, vaxt keçdikcə və qısa tirajla əlaqədar olaraq bir çox nəşrlər axtaranlar üçün əlçatmaz olmuşdur*”³⁰. İlk baxışdan güman etmək olar ki, *axtaran* sözü əmələ gəldiyi *axtarmaq* feilinin semantikasına uyğun olaraq tam istifadə olunur. Bütün bunlar, həqiqətən, illər əvvəl çap olunmuş əsərləri insanların axtardıqları və tapa bilməmələri ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, A.A.Reformatski bu sözü fərqli mənada işlədir. Rus dilində yüksək mənəvi tələblərlə yaşayan bir insanı nəzərdə tutan *axtaran* (*уууууи*) məcazi var.

Məsələn, tez-tez fərqli bir inana müraciət edən və bu şəkildə onları narahat edən bütün suallara cavab tapacaqlarına səmimi inananları prozelit adlandırılırlar. KAL-da *axtaran* sözünə aid heç bir məqalə yoxdur, lakin *axtarmaq* sözünün üçüncü mənası “*yeni və ya daha mükəmməl bir şeyə səy göstərmək (elmdə, sənətdə və s.)*” kimi müəyyən edilir³¹. Bizə elə gəlir ki, A.A.Reformatski tərəfindən *axtaran* sözü burada yüksək mənada istifadə olunur və bununla da elmi düşüncənin təkamül prosesinə yüksək əhəmiyyət verilir.

A.A.Reformatski “Ön söz”də bu gün olduqca geniş işlənən, lakin keçən əsrin 70-ci illərində xüsusilə tez-tez rast gəlinməyən müasir sözünü istifadə edir. Özü haqqında yazmaq məcburiyyətində qaldığını söyləyir və oxucudan xahiş edir ki, bunu özünüeklam kimi qəbul etməsin: “*İstəsən də – istəməsən də müəllif özü haqqında yazmalı olur, əks halda mənzərə kifayət qədər tam olmazdı. Ümid edirik ki, oxucular bunu “özünüeklam” kimi qəbul etməzlər*”³².

³⁰Реформатский, А.А. – Реформатский, А.А. Из истории отечественной фонологии. / А.А.Реформатский. – Москва: Наука, – 1970.– с. 4.

³¹Словарь русского языка.– т. 1.– с. 676.

³²Реформатский, А.А. Там же.– с. 5.

A.A.Reformatskinin bu sözü dırnaq arasında yazdığı diqqəti cəlb edir. Görünür, bu zaman onun qeyri-adiliyi hiss olunurdu.

“Giriş”də A.A.Reformatski dilçilik tarixində *fonem* terminini ilk dəfə kim tərəfindən istifadə edildiyini müzakirə edir. O, müxtəlif sitatlar verir, müxtəlif elm adamlarının işlərinə istinad edir, lakin hesab edir ki, bu məsələdə xüsusi xidmət məhz İ.A.Boduen de Kurteneyə aiddir. Fonemin təhlilini verən Q.Pauldan sitat gətirir, müxtəlif alimlərin fonemə bələd olduqlarını əslində etiraf edir, lakin hesab edir ki: “*Yenə də Boduen gənc qrammatiklərin pozitivist empirizmi və atomizminə qarşı mübarizədə və dilin bir elm olaraq sonrakı inkişafını təyin edən struktur və sistem kimi təsdiqi üçün zəruri olan fonem anlayışını lingvistik istifadəyə “təqdim etdi”*”³³. Bu hissədə *təqdim etdi* məcaza xüsusi nəzər yetirmək və mətndə onu qiymətləndirmək lazımdır. Bu çoxmənalı sözdür və çox sayda həm açıq, həm də gizli məlumat daşıyır. *Təqdim etdi* metaforası dilçilik tarixində *fonem* terminini məhz Boduen tərəfindən istifadə edildiyini iddia etmir, bu, başqa mənanı bildirir. Məsələn, Boduen dünyanın dilçilərini bu terminlə təyin olunan hadisənin məzmununa diqqət yetirməyə məcbur etdi. Sanki termin işlədildi, lakin başa düşülən şey tamamilə fərqli idi.

Bu cür vəziyyət *dil* termininin istifadəsinə ekstrapolyasiya edilə bilər. Heç kim iddia edə bilməz ki, *dil* termini əvvəlcə F.de Sössür tərəfindən istifadə edilmişdir və bu onun ixtirasıdır. Məsələ burasındadır ki, “Ümumi dilçilik kursu”nda *dil* termininin *nitq* terminindən köklü şəkildə ayrıldığı və xarakterik bir struktura, quruluşa, təşkilə sahib olan əlamətlər sistemi kimi şərh edilir. *Təqdim etdi* məcazı istifadə baxımından üstün olmağa, termin yaratmağa iddia etmir, lakin daha ciddi bir nailiyyət qazandığını – yeni anlayış, yeni mənada istifadə və beləliklə yeni elmi paradigmanın, yeni nəzəriyyənin yaranmasını iddia edir.

Məlumdur ki, İ.A.Boduen de Kurtenenin tələbələri müasir dilçilikdə çox şeyin öz müəllimlərinin adı ilə bağlı olduğuna inanırdılar, baxmayaraq ki, elmi ictimaiyyət bu barədə tez unutmuşdu. Yeni bir dilçiliyin yaranmasında İ.A.Boduen de Kurtenenin prioritetliyini irəli

³³ Реформатский, А.А. Реформатский, А.А. Из истории отечественной фонологии. / А.А.Реформатский. – Москва: Наука, – 1970.– с. 9.

sürərək, qeyd etmək lazımdır ki, o, təkcə metaforalardan istifadə etmir, həm də yüksək patetikaya nail olur və o dövrdə heç də xoş qarşılanmayan obrazlara müraciət edir. Beləliklə, o yazır: “*Əsərlərindəki sonrakı çıxarışlar onun bu “məlumatı” nə qədər əziyyətlə öyrəndiyini və təbliğ etdiyini və gələcəkdə bir çox “Oğullarının”, şagird və “nəvələrinin” onu başa düşmədiklərini göstərməlidir*”³⁴. Bu fraqmentdə İncillə açıq bir paralel var. “Məlumatı” təbliğ etmək İncillə bağlı vəziyyətin birbaşa və dərhal təkrarlanmasıdır. Qəti şəkildə desək, *İncil* kəlməsi yunan dilindən tərcümədə “yaxşı xəbər” mənasını verir. Beləliklə, A.A.Reformatski Boduen de Kurteneni İsa Məsihlə, fonem nəzəriyyəsinin yaradılması və dilə yeni nəzər salmağı İncilin təbliği ilə müqayisə edir. Bu kontekstdə *əziyyətlə* sözü həqiqi mənada qəbul edilir, yəni, Boduen həqiqətən əziyyət çəkmişdi. “*Oğullar, şagirdlər, “nəvələr”* sırası tamamilə aydın deyildir. *Oğullar və nəvələr* sözləri onların obrazlılığını vurğulayan dirnaqlarda verilir. Oğullar, görünür, davamçılar, nəvələr isə davamçıların ikinci nəslidir. Əgər belədirsə, onda *şagirdlər* sözü bu kontekstə sığmır. Əgər şagirdlər oğul və nəvələrdən kimisə ifadə edirlərsə, onda oğul və nəvələr kimlərdir?

Boduenin dünya dilçiliyindəki xidmətlərini müzakirə etməyə davam edən A.A.Reformatski onun dünya dilçiliyinin yeni bir mərhələdə inkişafı üçün zəmin yaratdığını iddia edir. Və o, hərbi terminologiyaya müraciət edərək, oxucunu alimin yeni nəzəriyyəsinin təsdiqləməsinin nə qədər çətin olduğuna inandırmaq üçün hazırlanmış konseptual məcaz yaradır: “*Boduenin xidməti məhz həm Leningrad məktəbinin (“Şerba məktəbi”), həm Praqa məktəbinin, həm də Moskva fonoloji məktəbinin inkişaf edə biləcəyi başlanğıc nöqtəsini verməkdədir. Buna görə Boduen “öz-özünü başa düşdüyü” bir miras qoymuşdur və buna görə də o, möhtəşəmdir*”³⁵.

Üçüncü fəslin bu yarımfəslində A.A.Reformatskinin dilində onun digər əsərlərində də rast gəlinən bir sıra digər metaforalar nəzərə alınmışdır. Bundan əlavə, metaforalar V.V.Vinogradovun, görkəmli Azərbaycan dilçisi M.T.Tağıyevin dilində təhlil edilir. Təhlil

³⁴ Реформатский, А.А. Реформатский, А.А. Из истории отечественной фонологии. / А.А.Реформатский. – Москва: Наука, – 1970.– с. 4.– с.10-11.

³⁵ Yənə orada – с. 17.

göstərir ki, bütün bu əsərlərdə metafora elmi mənanı dəqiq göstərməyə, böyük kommunikativ effekt əldə etməyə xidmət edir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslə "Müasir koqnitiv dilçiliyin dilində metafora" adlanır. Müasir dilçilik, strukturalizmə qarşı bir növ mənfə reaksiya kimi insana üz tutdu. Bu gün dünyanın dilçilərini ətraf mühitin tarixi-mədəni dərkə, milli təcrübənin təbii dillərdəki təzahürü və ümumiyyətlə xalqların mənavi görünüşünün özünəməxsusluğu daha çox maraqlandırır.

Müasir dilçiliyin aparıcı prinsiplərinə uyğun olaraq, onun dili xeyli dəyişmişdir. Bütövlükdə, o daha canlı olmuş, dilçiliyin metadili mədəniyyətsüənəslıq, fəlsəfə, antropologiya, psixologiya kimi humanitar fənlərin dilinə ciddi şəkildə yaxınlaşmışdır. Bu elmlər və dilçilik üçün çox şey ortaq olur. Çox vaxt dilçilər bu elmlərin terminlərini olduqca sakit şəkildə istifadə edirlər, çünki təyin etdikləri müvafiq konsepsiyaların yaratdıqları diskursda tələbat olduğuna inanırlar. Metafora həm sırf dilçilik, həm də fənlərarası diskursda xüsusi yer tutur.

Dissertasiyanın bu yarımfəslində obrazlılıq üçün yüksək səciyyəvi olan müasir linqvistik mətnlərin dili araşdırılır. Mövzulara dair müxtəlif əsərlərdə *təbəqə, kanal, sahə, açar, əsas, polifoniya, polifonik bütövlük, mədəniyyət daşıyıcısı, yayım, nəsilərarası, məhrəmlik, aktiv dilçilik, aktiv filologiya, dil gücü, kapsulluq* və sair kimi terminlər izah edilir.

Aparılan təhlil göstərir ki, müasir linqvistikanın dilində məşhur və ümumişlək sözlər antroposentrik motivasiya səbəbindən xüsusi, innovativ səslənmə əldə edir. Məsələn, dil potensialının emosional xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün stilistik cəhətdən yüksək olan *məhrəmlik* sözündən dilçilik diskursunda istifadə olunur. On milyonlarla insanın şüurunda futbol və ümumiyyətlə idmanla əlaqəli olan *yayım* sözü dil təcrübəsinin sosial və mədəni gerçəkləşməsi mənasında istifadə olunmağa başlayır.

Polifoniya termini F.M.Dostoyevskinin romanlarına münasibətdə onun bütün personajlarının səslərinin bərabər hüquqlarına toxunaraq, bu musiqi terminindən istifadə edən M.M.Baxtinə aiddir. Bu gün həmin terminə dilçilik ədəbiyyatında da rast gəlinir və dilin sosial və mədəni polifoniyasına aiddir. Tədqiqat göstərir ki, indiki mərhələdə

lingvistik tədqiqatlar sahəsində kifayət qədər intensiv söz və söz yaradıcılığı mövcuddur. Müasir dilçiliyin dili eyni zamanda yüksək zəka və ifadə azadlığı, qeyri-məhdudluq hissi ilə xarakterizə olunur. Bu şərtlər elmi bir mətnədə metafora istehsalı mexanizminə müsbət təsir göstərir.

Aparılan araşdırma bəzi nəticələr və ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir:

1. Dissertasiyada dilin semantik sisteminin lingvistik təhlili ilə bağlı əsasən iki fikir səsləndirilir: ənənəvi və innovativ. Bu sözlərin izaha ehtiyacı yoxdur. İki məqamı qeyd etmək vacibdir: İki sistemdə leksik və müvafiq terminlərin analogiyası yolu ilə meydana gələn metaforalar müəyyən rol oynayır.

2. Müasir koqnitiv dilçilik öz növbəsində metaforaların öyrənilməsi üçün innovativ üsullara əsaslanaraq müəyyən edilmiş problemə yeni dəyərlər qatır. İki yanaşmanın mövcud olması dərk ediləndir; bunlar həm müsbət, həm də mənfi aspektdən ortaya çıxan bütün nəticələrlə təhlil edilmişdir. Nəticələr və ümumiləşdirmələr mücərrəd xarakter daşımır, ancaq mümkün qədər ayrı-ayrı dil faktlarının konkret təhlilinə əsaslanır və beləliklə, bütövlükdə bütün tədqiqatın nəticələrinin məcmusunu ehtiva edir.

3. Araşdırma zamanı metaforaları konseptual və qeyri-konseptual olaraq ayırmağı mümkün hesab edən rus və avropalı alimlərin adları qeyd edilir. Müasir nöqtəyi-nəzərdən belə bölgülərin doğru aparılmadığının sübutuna cəhd edilir. Əsas fikir ondan ibarətdir ki, bütün metaforalar istisnasız olaraq konseptual substitut rolunda çıxış edir. Bu isə lingvistik diskursun başlıca əlamətidir.

4. Metaforalar eyni dərəcədə leksikoloqların və lüğətşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Qarşıya qoyulan vahid məqsədlə - iki növ mətnlərdə (elmi aparat və bədii ədəbiyyat) metaforanın fəaliyyətinin norma və qaydalarını müəyyən etməklə onun mahiyyətini üzə çıxarmaq üçün tədqiqat metodlarının fərqli olduğu aşkarlandı. Birinci halda alimlərin bütün diqqəti lingvistik diskursun təşkilinə; ikincidə isə lüğət məqalələrinin konkret axtarışı, lingvistik mühitdən asılı olaraq metaforanın başlıca amillərinin müqayisəsi və qarşılaşdırılmasına yönəlmişdi.

5. Metaforaların leksikoqrafik təsvirinin öyrənilməsi, ilk növbədə, elmi ictimaiyyət tərəfindən həm ayrı-ayrı sözlərin, həm də konseptual sahələrin yenidən dərk edilməsinin (semantik transformasiya) xarakterini göstərdi. Nəticə etibarilə dilçilik tarixini təşkil edən bir çox anlayışın “yaddaşını qoruyan” məhz lüğətlərdir. Bundan əlavə, metaforaların leksikoqrafik təsvirində bu mühit əlavə aydınlaşdırma tələb edir. Yəni metaforaların əsas funksional xüsusiyyətlərinin müxtəlif bucaqlardan öyrənilməsi verilmişdir.

6. Bütün söylənilən fikirləri nəzərə alaraq onları aşağıdakı qaydada ümumiləşdirmək olar. Bəzi nəzəriyyələrin (kəşflərin) qənaətinə görə aşağıdakılar vurğulanmışdır: əksər leksikoloqlara görə ümumi müddəa insanın assosiativ düşünmək üçün ən vacib qabiliyyəti barədə fikir olmuşdur. Təbiətinə görə metaforalar şəxsiyyətin intellektual fəaliyyətinin bu keyfiyyətini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dil metaforalarının ilkin aparatından istifadə edərək, insan nitqində məcazi ifadələrin, habelə atalar sözləri və zərb-məsəllərin istifadəsi sahəsində biliklərini artırır. Dissertasiyada bu qaydanın dünya koqnitiv dilçilik mexanizminin işinə tabe olduğu ortaya çıxdı.

7. Linqvistik mətnlərin dilində bir tərəfdən emosional çalarlı, digər tərəfdən emotiv mənə kəsb etməyən metaforalar vurğulanır. Birinci növ metaforalar üçün əsas mənbə A. A. Reformatskinin əsərləri olmuşdur. A. A. Reformatskinin ekspressivliyi ilk növbədə kommunikativ məqsədlər güdür, qavrayışın adekvatlığına yönəldilmişdir. Alim oxucu ilə xüsusi əlaqə yaratmağı bacarır. Onun kitablarını oxumaq mühazirələrinin nə qədər maraqlı olduğunu hiss etməyə imkan verir.

8. Müasir linqvistikanın dilinə daha geniş və dərin yanaşma digər qrupların bəzi dilləri ilə müqayisədə rus dilinin frazeologiyasında və zəngin paremioloji fondunda da metaforaların hər cür invariantlarını təsvir etməyə imkan vermişdir. Xüsusilə müəyyən edilmişdir ki, frazeoloji semantika leksik semantikadan qəti şəkildə fərqlənir, baxmayaraq ki, bəzi metaforik terminlər dildə və nitqdə kifayət qədər ardıcıl fəaliyyət göstərir. Bu, son nəticədə linqvistikanın dilində metaforaların yaradılmasının təbii və məntiqi proses olduğunu təsdiq etməyə imkan vermişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı nəşrlərində öz əksini tapmışdır:

1. Принципы и методы современного языкознания // “Filologiya məsələləri”. – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2018. №2.– s.194-198.
2. Метафора в языке современного когнитивного языкознания // “Dil və ədəbiyyat”. – Bakı: BDU, – 2018. №3 (107). – s.205-208.
3. Фундаментальные метафоры языка науки // “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”. – Bakı: BSU, – 2016. №1. – s.135-138.
4. Механизм образования метафор // “Dil və ədəbiyyat”. – Bakı: BDU, – 2018. №4 (108). – s.345-348.
5. Метафора в лингвистической литературе // “Sivilizasiya jurnalı”. – BAU, – 2018. №3 (39). – s.124-131.
6. Соотношение языка и речи в языкознании // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş” Muasir inkişaf mərhələsində elm təhsil və istehsalatın vəhdəti “mövzusunda keçirilən respublika elmi-praktik konfrans, LDU. – Bakı, 7-8 may 2018. – s.86-87.
7. Современная лингвистика принципы и понятия // Bəkir Çobanzadə-125. "Azərbaycan dili dünən və bu gün mövzusunda" Beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: BDU, 23 iyun 2018. – s.344-346.
8. Метафора в науке и языке художественной литературы // “Филологические науки в МГИМО”. – Moskva: Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, – 2018. №4 (16). – s.31-37.
9. Метафорические термины // V международная научная конференция “Филология и лингвистика в современном обществе”. – Молодой ученый, март 2019. –s.20-24.
10. Метафора в лингво-теоретическом дискурсе // Gənc tədqiqatçıların II respublika elmi-praktik konfransı. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, 15 mart 2019. – s.271-272.
11. Современное языкознание // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-ci ildönümünə həsr olunmuş ”İnsan inkişafı Dünyaya inteqrasiya“ mövzusunda keçirilən II beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: AZMİU, 26-27 aprel 2019. – s.255-259.

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 yanvar 2024-ci il tarixində saat 11.00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 1 dekabr 2023-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.11.2023

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40 312 işarə

Tiraj: 50